

ВАСИЛЬ ФАЗАН

(Полтава)

ПРОСВІТНИЦТВО ДУХОВНИХ ЧЕРНЕЧИХ ЗАКЛАДІВ ОСВІТИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ XVIII СТ.

Осередками релігійної просвіти на Українських землях стали навчальні комплекси „чернечий монастир – семінарія”, які формувалися вихідцями Києво-Печерської Лаври та чернечих обителів. Вони мали високу науково-педагогічну, просвітницьку й організаційну ефективність у непростих економічних, соціальних і політичних обставинах періоду XVIII століття, ставали осередком духовності та освіти українського народу.

***Ключові слова:** монастир, чернеча обитель, релігійна освіта, архієрейський дім, семінарія, вихованці, єпископ, Священний Синод, семінаристи.*

Аналіз комплексу джерел дав змогу виявити, що починаючи з середини XVIII ст. у Центральній Україні (Полтавщина, Переяславщина, Чернігівщина) зростає попит на високу якість як світської, так і релігійної освіти та її відповідність кращим європейським зразкам. Осередками такої освіти стали навчальні комплекси „чернечий монастир – семінарія”, зокрема – у Полтаві (Хрестовоздвиженський монастир – Слов'янська семінарія) і в Переяславі (Вознесенський монастир – Переяславська семінарія), які формувалися вихідцями Києво-Печерської Лаври та чернечих обителів.

До окремих аспектів вивчення просвітництва духовних чернечих закладів освіти досліджуваного періоду зверталися сучасні вчені: А. Бойко, досліджуючи феномен традиційної культури українського народу, а також світську й релігійну діяльність Г. Ващенко; В. Сипченко, доводячи необхідність синтезу національних і загальнолюдських цінностей, шанобливого ставлення до рідної культури, мови, релігії. Але ніхто з названих вище науковців не досліджував просвітницько-громадську діяльність Києво-Печерської Лаври та Могилянської академії (XVII-XVIII ст.).

Мета дослідження полягає у проведенні історико-педагогічного аналізу просвітницької діяльності чернечих закладів освіти на Українських землях у XVIII ст.

Відкриття Переяславської семінарії, будинок для якої до того часу було приготовлено у кафедральному Вознесенському монастирі з перевезених сюди і належним чином пристосованих чотирьох хат, котрі раніше знаходились поблизу Переяслава та були подаровані спеціально для цієї мети архімандритом Києво-Печерської Лаври Іларіоном Негребецьким [5, с. 104], відбулося восени 2 жовтня 1738 року. Донесення переяславського єпископа Арсенія до Синоду від 5 червня 1739 р. містить декілька відомостей про стан Переяславської семінарії в перший навчальний рік її існування – з осені 1738 р. до літа 1738 р. „За відсутності при домі архієрейському Переяславському, – пише в цій записці Арсеній, – учительних монахів, також і світських людей, вимушений призначити в учителі трьох мирських священиків чесних, які навчилися богослов'я, котрі на особливому моєму трактаті (спеціальному договорі) будучи утримувані і консольцією (умовами про матеріальне забезпечення) повідомлені, і з задоволенням посаду свою вчительську виконують” (тодішні укази Переяславської консисторії теж указують на

те, що вчителі семінарії від „самої архієрейської волі” отримують „грошову консолідацію і трапезу”). Першими вчителями Переяславської семінарії були священики [3, с. 118].

На початку 60-х років XVIII століття звичайною нормою кількості мешканців у семінарській „бурсі” була цифра 30. У вересні 1764 р., на початку навчального року єпископ Гервасій дозволив прийняти в „бурсу” тодішньому прокуратору чи її наглядачу диякону Іоанну Стеблинському, крім 30, ще 10 чоловік, що ймовірно практикувалось й пізніше. 30-40 поселенців „бурси”, що розміщувалася у межах монастиря, були бідніші вихованці духовного звання – „нищі і прокормлення собі отримувати откуда неімущі”; інші семінаристи, більш забезпечені, жили „на кошту отческомъ” – на нанятих квартирах, при чому зазвичай маючи у себе за особливу плату „інспекторів” – репетиторів; остання обставина слугувала джерелом третього засобу утримання себе семінарстами – шляхом „інспекторій” чи репетиторства, способу, доступного, розуміється тільки більш здібним вихованцям старших класів (якими в той час у Переяславській семінарії були риторика і піїтика); деякі семінаристи – сироти священиків – мали утримання з „отцовских” місць у приходах, які зберігалися за ними. Існували й інші доходи на утримання переяславських семінаристів: деякі з них ходили містом „по вечорам, на співання псалмів, а більш духовних пісень, під вікнами і на дворах, з „горщечниками і мішечниками”, які добували собі на прожиття просто тим, що в свята будили до ранньої „заутрені” більш заможних своїх товаришів; але насамкінець були й такі, яких відпускали начальники чи самовільно відходили з самого Переяслава і де-небудь у селах заробляли собі гроші уроками чи співом у церквах і монастирях [5, с. 125].

Судячи з одного, дещо більш пізнього повідомлення, після будівництва й перестройки, виконаних єпископом Іларіоном в 1782-83 рр., семінарські будівлі були в такому вигляді: по-перше, головна семінарська будівля, яка розміщувалася в стінах Вознесенського монастиря, являла собою дім, „будівництвом кам’яної в один поверх, шестикласних покоях і сьомий невеликий для бібліотеки, – покриті жилізом”; по-друге, „бурса” – особливий студентський дім у стінах монастирських, „побудований з дерева”, „з восьми невеликих жилих для студентів покоях”, – при ньому особлива кухня і дві комори; бурса і будівлі біля неї були обнесені дерев’яним тином [5, с. 125].

Як відомо, у XVIII столітті кількість духовних (чернечих) освітніх центрів в Україні суттєво збільшується з появою Чернігівського (1700), Харківського (1726) та Переяславського (1734) колегіумів (пізніше – семінарій), які орієнтувалися на навчально-виховні традиції Києво-Могилянської академії. Сучасні дослідники освіти та культури [3, с. 200] підкреслюють вагомий вплив колегіумів на соціокультурний розвиток Центральної України. Відмітимо, що випускники яких могли бути домашніми вчителями майже до кінця XVIII століття. Така практика була широко розповсюджена й у Києво-Могилянській академії, й у всіх колегіумах [6, с. 255]. Відомий дослідник історії духовних шкіл Російської імперії П. Знаменський писав, що у XVIII столітті вони не були розвинуті у великоросійській землі так, як на українських, оскільки значно меншою була потреба суспільства в освіті, а також з причини „молодості” духовних шкіл [6, с. 256].

Важливим центром духовної (чернечої) просвіти був Полтавський Хрестовоздвиженський монастир (чоловічий), заснований у 1650 році ігуменом Лубенського Мгарського монастиря Калістратом при сприянні Київського митрополита С. Косова на кошти полтавського полковника М. Пушкаря, козацького старшини І. Іскри та міщанина І. Крамаря, який знаходився у Полтаві на горі над р. Полтавкою. У XVIII ст. заснована при монастирі Полтавська Слов’янська семінарія стала

одним із найбільш відомих духовних навчальних закладів Лівобережної України і мала помітний вплив на розвиток науки, освіти та культури значного регіону, в тому числі й Правобережжя [3, с. 198].

Заснування Полтавської Слов'янської семінарії, за даними вченої В. Жук, пов'язане з іменем і діяльністю першого архієпископа Слов'янського і Херсонського Євгенія Булгаріса (у миру Єлевферій, Єлевферій, 1716-1806), видатного вченого-енциклопедиста, уродженця грецького острова Корфу, вихідця з болгарської сім'ї. Є. Булгаріс одержав блискучу освіту: навчався у Падуанському університеті в Італії, потім у Німеччині, в Галлі та Геттінгені, був глибоким знавцем латинської, давньогрецької, грецької, італійської, німецької, французької мов, літератури, філософії, математики, геометрії, історії, музики, написав чимало творів у галузі різних наук і зробив ряд перекладів. Однак, із низки об'єктивних причин учений не зміг жити і працювати на батьківщині та переїхав до України [2, с. 155]. У 1775 році, за ініціативою Катерини II, Євгеній Булгаріс був возведений у сан архієпископа Слов'янського і Херсонського з поселенням у Полтавському Хрестовоздвиженському монастирі, куди й прибув 1776 року. До складу новоутвореної єпархії увійшла значна частина новоприєднаних до Російської імперії земель півдня України і території Полтавщини, що пізніше становила Полтавський, Кременчуцький, Кобеляцький та Костянтиноградський повіти Полтавської губернії. Перекладачем і безпосереднім помічником Євгенія Булгаріса став випускник Києво-Могилянської академії, він же і настоятель-архімандрит Хрестовоздвиженського монастиря, Феоктист (мирське ім'я Іван) Мочульський, людина розумна й ділова, вчений, письменник, пізніше архієпископ Белгородський і Курський. Йому було доручено заснувати при монастирі невелику школу півчих для майбутнього монастирського хору з 10 хлопчиків, які вміли читати і писати. Тут вони вивчали латинську, одну з європейських мов, катехізис, арифметику, географію, історію [3, с. 205].

Першим учителем і наглядачем у цій школі був студент (здогадно, теж Києво-Могилянської академії) Василь Бистрицький. Є відомості, що латинську мову, арифметику, музику, географію викладав Феоктист Мочульський. Навчали майбутніх півчих також канцелярист Григорій Богуновський та колишній учитель Крутицької семінарії Новгородської губернії Петро Станіславський, а першим куратором став почесний громадянин Полтави, бунчуковий товариш П. Ф. Паскевич. Одним із безпосередніх помічників Євгенія Булгаріса в справі створення у Полтаві школи півчих, а потім і семінарії був випускник Києво-Могилянської академії, на той час полтавський протопоп і член Слов'яно-Херсонської консисторії Яким Яновський (1736-1814). За дорученням Є. Булгаріса саме Я. Яновський розробив пропозиції щодо утворення на базі школи півчих Полтавської Слов'янської семінарії з 10-річним терміном навчання, де б навчалися представники всіх станів. Він висловив свої міркування щодо принципів формування контингенту учнів училища, які предмети мали вивчати семінаристи, на яких умовах навчатися і де проживати [3, с. 206].

Указом від 28 листопада (8 грудня) 1778 року школу було реорганізовано в духовне училище, а 1780 – офіційно (а фактично – раніше) на його базі відкрито Полтавську Слов'янську семінарію. До неї приймали хлопців віком від 6 до 14 років, вихідців з усіх станів. Курс навчання був 10-річним. Першим ректором семінарії в 1778-1779 роках став Яким Яновський. Будучи людиною демократичних настроїв, Булгаріс повністю підтримував позицію Яновського стосовно того, що в семінарії мають навчатися всі здібні діти, юнаки, незалежно від станової належності – як із родин церковнослужителів, так і світських сімей.

На посаду інспектора-наглядача Євгеній Булгаріс запросив із міста Ясси (тоді Молдавія, нині територія Румунії) свого земляка, теж уродженця грецького острова Корфу Никифора Феотокі (1731-1800). Виходець із графського роду, Феотокі отримав блискучу освіту, прославився не лише як видатний церковний діяч, проповідник, але і як педагог та вчений-енциклопедист. Н. Феотокі був автором книги „Фізика” (видана в Лейпцигу в 1766-1767 роках), „Курс чистої математики” (Москва, 1798-1800) та інших, у тому числі рукописних праць із різних галузей наук. Він і наглядав за діяльністю семінарії та став її ректором після короткого перебування на цій посаді Я. Яновського. Никифор фактично перетворив цей навчальний заклад у справжню семінарію, особливо коли 1779 року став архієпископом Слов'янським і Херсонським. У розісланих духовенству єпархії грамотах архієпископ Никифор наголошував на необхідності направляти здібних дітей на навчання, жертвувати благодійно кошти на семінарію, на утримання семінаристів із бідних сімей і додавав, що семінарія заснована „не токмо для священницьких, но и для всех всякого звання к учению способных детей” [3, с. 207].

З 1780 року при Слов'янській семінарії було відкрито класи латинської риторики, а також сирітський дім або бурсу для сиріт. Того ж року відкриваються й додаткові класи з мов (грецької, французької та німецької), математичний і малювання. Першими вчителями цих предметів були: грецької мови – ключар собору і настоятель Преображенської церкви м. Полтави Іоанн (Іван) Світайло, французької – Петро-Антон, німецької й математики – запрошений із Лейпцига професор Федір Шалль, малювання – відставний поручик фон Роткірх. Викладачі й старші семінаристи могли користуватися як церковною літературою з бібліотеки Хрестовоздвиженського монастиря, так і багатими бібліотеками Євгенія Булгаріса та Никифора Феотокі. Тут було чимало творів давньогрецької та давньоримської класики, серед них – Вергілієва „Енеїда” латинською мовою видання 1769 року. Тут з нею й познайомився вперше син небагатого полтавського чиновника Іван Котляревський [3, с. 208]. У 1783 році в семінарії відкрито філософський клас, де викладав інший талановитий педагог – Гавриїл Банулеско; з 1786 року – богословський клас.

1786 року єпархію – тепер уже з назвою Катеринославська і Херсонсько-Таврійська (ще Катеринославська і Херсонська з місцеперебуванням архієпископів у Полтаві) та Полтавську Слов'янську семінарію очолив новий архієпископ – Амвросій (у миру Антоній Серебреников, 1745-1792), який у свій час закінчив Московську Слов'яно-греко-латинську академію, відомий церковний діяч і вчений, автор кількох праць і перекладач. У 1788 році Амвросій призначив Гавриїла Банулеско-Бодоні ректором Слов'янської семінарії. Останній у 1793 році був висвячений в архієпископа Катеринославського і Херсонського з місцеперебуванням, як і попередніх, у Хрестовоздвиженському монастирі, Банулеско-Бодоні й очолював семінарію у Полтаві до 1798 року, до того часу, коли її було переведено в Новомиргород, а згодом, з 1803 року – в Катеринослав (нині м. Дніпропетровськ).

У Переяславській семінарії схвалення заслуговує те, що існувала диференціація навчання за здібностями: єпископом Переяславським Гервасієм було видане розпорядження, щоб семінаристів, які „до навчання схоластичного латинського здадуться нездібними” навчали „чесного і політичного ремесла живописства, аптекарства, столярства і інших подібних”, при чому було обіцяно, що вони по завершенні навчання цим ремеслом „мають право в духовному чині церковне місце зайняти”. Особливо цінилося іконописання. Мистецтво іконописання заохочувалося в дітей духовенства і наступниками Гервасія, хороших іконописців посвячували в священники незалежно від ступеня освіченості. Що ж стосується більш здібних

семінаристів, то деяких із них після закінчення вищого тоді в Переяславській семінарії класу риторики єпископ Гервасій відправляв доводитися в класах філософії і богослов'я у Києві і Чернігові, надаючи їм за необхідністю матеріальну підтримку з архієрейської скарбниці [3, с. 210]. До 1764 року відноситься припис Переяславської консисторії (який був, можливо, і раніше), щоб префект семінарії „всяку школу (тобто клас семінарії) по суботах в крайньому випадку два рази на тиждень, відвідував і наглядав за учнями і вчителями” [5, с. 120].

Висококваліфіковані ректори і викладачі, більшість із яких були місцевими уродженцями, випускниками Києво-Могилянської академії та Харківського колегіуму, винятково багаті бібліотеки настоятелів – Євгенія Булгаріса, Никифора Феотокі, Амвросія Серебренникова, Гавриїла Банулеско-Бодоні та інших, високий рівень методики викладання і вимогливість викладачів давали можливість вихованцям Полтавської Слов'янської та Переяславської семінарії за роки навчання в них набути глибокі й різнобічні знання, в тому числі з мов та літератури, історії, математики, філософії, богослов'я.

Крім жителів Полтавщини, у Слов'янській семінарії навчалися вихідці з території, що її охоплювала Слов'яно-Херсонська, потім Катеринославсько-Херсонська, пізніше – Катеринославська єпархія, а також російські хлопчики-сироти (переважно діти загиблих під час війни; їх утримував за свій рахунок Амвросій, після його смерті на них відпускалися кошти з державної казни), а ще діти грецьких емігрантів-купців, православного духовенства та інших, які брали участь у російсько-турецькій війні 1768-1774 років на боці Росії й потім емігрували безпосередньо на територію України.

Переяславська семінарія, яка на перших етапах існування мала в своїй „педагогічній корпорації багато елементів непідходящих”, з плином часу почала обзаводитись хорошими, талановитими вчителями. Є підстави вважати такими: Григорія Шишацького, в монашестві Варлаама (70-80 рр. XVIII ст.) священника Стефана Гречку (60-80 рр. XVIII ст.), священника Феофана Домонтовича (70-80 рр. XVIII ст.); „як світлий метеорит блиснув на дуже короткий відрізок часу на горизонті сірого семінарського життя знаменитий філософ Г. С. Сковорода. ... До поганих педагогів учні ставилися, „неповажливо”, проте ці дані стосуються лише перших років існування Переяславської семінарії. Час проходив, знаходилися кращі вчителі і, вочевидь, у зв'язку з цим змінився характер ставлення учнів до своїх учителів: переяславський семінарист останніх десятиліть XVIII ст. говорить: „учителі були в благоговінні (з боку учнів), як напівбоги” [5, с. 128].

З'явилися хороші педагоги, створилися сприятливі умови для виховання гарних учнів. У цей період існування Переяславської семінарії з її учнів вийшло чимало особистостей, які своєю діяльністю прославились як на церковному, так і на державно-суспільному поприщі. У 70-х роках (імовірно, до 1781 р.) у Переяславській семінарії навчався Андрій Семенович Братановський-Романенко, виходець із дворянської сім'ї протоієрея села Барішівки, який у майбутньому під іменем Анастасій став архієпископом Білоруським і Могилевським; Іван Васильович Левада, що став професором Київської академії і протоієреєм Києво-Софіївського собору; Єпифаній Канивецький, ректор Казанської духовної академії; Сильвестр Лебединський, єпископ Переяславсько-Полтавський, духовний письменник та ін. [5, с. 130].

До видатних вихованців Полтавської Слов'янської семінарії належали: відомий потім російський літератор і знавець грецької словесності, перекладач на російську мову „Ліади” й „Одіссеї” Гомера Микола Іванович Гнедич (М. І. Гнедич, 1784-1833, виходець із котелевського козацького роду Гніденків); перекладач

багатьох грецьких класиків, управитель справ міністерства освіти Російської імперії Іван Іванович Мартинов (1771-1833). Тут одержав першу освіту уродженець Полтави, відомий учений, лікар, ректор і професор Санкт-Петербурзької медико-хірургічної академії Семен Федорович Гаєвський (1778-1862). У цій семінарії навчався батько М. В. Гоголя – український письменник Василь Панасович Гоголь-Яновський [4, с. 122]. Усі ці дані дають конкретну відповідь тим, хто наприкінці XVIII – на початку XIX ст. висловлював подив, звідкіля такі глибокі знання у випускників провінційних семінарій.

Багаті бібліотеки, з яких почерпнули свої знання І. П. Котляревський та його товариші по навчанню, були потім вивезені з Полтави їхніми власниками – Є. Буларісом, Н. Феотокі, Г. Банулеско-Бодоні та іншими. Колишній ректор і викладач грецької мови Полтавської Слов'янської семінарії Гавриїл Банулеско-Бодоні та префект семінарії Даниїл Сулима (пізніше Дмитрій, архієпископ Кишинівський), займаючись влаштуванням семінарії в Кишиневі, вивезли туди і книжкові скарби з Полтави, що ними ще й на початку XX ст. славилися Кишинівська духовна семінарія [1, с. 27].

Незважаючи на все це, із тих відомостей, що збереглися, переконливо видно, що Полтавська Слов'янська і Переяславська (пізніше – Полтавська духовна) семінарія з високоосвіченими і висококваліфікованими кадрами у XVIII ст. були значними культурно-освітніми центрами великого регіону України і дали пугівку в життя багатьом видатним ученим, знавцям та перекладачам класичних творів, письменникам, педагогам, церковним і державним діячам. Це свідчить про високу науково-педагогічну і організаційну ефективність в непростих економічних соціальних, політичних обставинах історичного періоду і території Центральної України навчально-виховного комплексу „монастир-семінарія” як осередку духовності, просвіти, ментальності українського народу. Адже фактично і Полтавський Хрестовоздвиженський, і Переяславський Вознесенський кафедральні монастирі за свої кошти, як зароблені ченцями, так і забезпечені благодійними пожертвами населення, утримували й розвивали своєрідні навчально-виховні комплекси, до яких належали: семінарія, бурса для проживання учнів, монастирська бібліотека, храм, шпиталь, декілька церковно-приходських шкіл, об'єднаних спільною турботою про належний рівень освіченості як духовних осіб, так і світського населення краю.

Таким чином, навчальний комплекс „монастир-семінарія” мав високу науково-педагогічну просвітницьку й організаційну ефективність у непростих економічних, соціальних і політичних обставинах історичного періоду XVIII століття, став осередком духовності, освіти, ментальності українського народу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Жук В. Н. Де навчався І. П. Котляревський та хто був у числі його вчителів? / Жук В. Н. // Наш рідний край : з історії освіти на Полтавщині в дореволюційний період / [В. Н. Жук, Т. П. Пустовіт, М. А. Фісун та ін.]. – Полтава, 1991. – Вип. 12. – С. 24-36.
2. Жук В. Н. З історії Полтавської Слов'янської семінарії / В. Н. Жук // Третя Полтавська наукова конференція з історичного краєзнавства : матеріали / [відп. ред. В. А. Войналович; Полт. держ. пед. ін-т ім. В. Г. Короленка, Полтавське наукове товариство краєзнавців]. – Полтава, 1994. – С. 154-159.
3. Жук В. Н. Полтавський Хрестовоздвиженський монастир і пов'язані з ним важливі історичні події / В. Н. Жук. – Полтава : АСМІ, 1997. – 246 с.
4. Жук В. Н. Полтавський Хрестовоздвиженський монастир : ст. з історії монастиря з комент. та фотоілюстраціями / В. Н. Жук. – Полтава : Полтава, 1993. – 145 с.
5. Пархоменко В. А. Очерк истории Переяславско-Бориспольской епархии (1733–1785 гг.) в связи с ходом малороссийской жизни того времени : опыт церков.-ист. исслед. /

В. А. Пархоменко. – Полтава : Типо-Литогр. Торгового Дома И. Фришберг и С. Зорохович, 1908. – 134 с.

6. Пащенко В. О. Петро Могила / В. Пащенко // Історія України ІХ-ХVІІІ ст. в особах. – К., 1993. – С. 255-265.

ВАСИЛИЙ ФАЗАН

ПРОСВЕЩЕНИЕ ДУХОВНЫХ МОНАШЕСКИХ ЗАВЕДЕНИЙ НА УКРАИНСКИХ ЗЕМЛЯХ ХVІІІ В.

Центрами религиозного просвещения были учебные комплексы «монашеский монастырь – семинария», которые формировались выходцами Киево-Печерской Лавры и монашеских обителей. Они имели высокую научно-педагогическую просветительскую и организационную эффективность в сложных экономических, социальных и политических обстоятельствах ХVІІІ века, становились центрами духовности и образования украинского народа.

Ключевые слова: монастырь, монашеская обитель, религиозное образование, архиерейский дом, семинария, воспитанники, епископ, Священный Синод, семинаристы.

VASYL FAZAN

ENLIGHTENING OF SPIRITUAL MONASTIC ESTABLISHMENTS ON UKRAINIAN TERRITORY OF THE 17TH CENTURY

Educational complexes “a monastery and a seminary”, which was formed by the natives of Kyiv-Pechersk Lavra and monasteries, became the cells of the religious enlightening. It became evident, that the Poltava Slavic and Pereyaslav (later – Poltava Spiritual) seminaries with highly educated and very skilled staff in the 18th century were the considerable cultural and educational centres of large region of Ukraine and they gave a pass in life to many outstanding scientists, connoisseurs and translators of classic works, writers, teachers, church and state figures. It testifies to high scientifically-pedagogical and organizational efficiency of educational complex “monastery – seminary” as the cell of spirituality, enlightening, mentality of the Ukrainian people in not simple economic, social, political circumstances of that historical period on the territory of Central Ukraine. In fact the Poltava Christ-Electing and the Pereyaslav Raising Cathedral monasteries for the money, both earned by monks and provided with the charitable donations by population, retained and developed the original educational complexes which consisted of seminary, bursa for the residence of students, monasterial library, temple, hospital, a few church schools incorporated by common concern about the proper formed level of both clericals and other population of the region. These spiritual monastic establishments of education that had high scientifically-pedagogical, elucidative and organizational efficiency in the complex economic, social and political circumstances of the period of the 18th century became the cell of spirituality and education of the Ukrainian people.

Keywords: monastery, religious education, bishop house, seminary, pupils, bishop, Sacred Synod, seminarians.

Одержано 26.04.2013, рекомендовано до друку 20.05.2013.